

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Луї-Фердінан
СЕЛІН

■

ПОДОРОЖ
НА КРАЙ НОЧІ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2024

Присвячую
Елізабет Крел

ПОДОРОЖ НА КРАЙ НОЧІ

*В нас життя — тільки подорож
Через зиму і ніч,
Нам шляху треба скорого
В небесах, де не сяє ні гич.*

Пісня швейцарських гвардійців,
1793 р.

Подорожувати дуже корисно, це сприяє розвиткові уяви. Усе інше — лиш омана й утома. Наша подорож цілковито уявна. В цьому й полягає її сила.

Наша подорож — шлях від життя до смерті. Люди, тварини, міста, річч і явища — все витворено уявою. Це лише роман, не що інше, як вигадана оповідь. Так казав Літтре, а він ніколи не помилявся.

До того ж кожен може вчинити так само, як і ми. Досить лише заплющити очі.

Це по той бік життя.

Що ж, «Подорож» починається.

І я хвилююся.

Скільки всього було за чотирнадцять років...

Якби я не був такий знедолений і не мусив заробляти на шматок хліба, то, признаюсь, не розповів би нічого, не написав би жодного рядка.

Адже до мене поставились вороже. Я породив надто багато неприязні до себе.

Подивіться, скільки навколо смертей, ненависті, підступності... Подивіться, яка навколо клоака, гляньте на тих потвор...

Ох! Краще бути сліпим і глухим!

Ви, може, заперечите: «Але ж це не подорож! Злочини, від яких ви буцімто постраждали, — пусте, звичайнісінькі життєві дрібнички! Розповідь про них свідчить тільки про вашу схильність до обмов і наклепів. Оті неймовірні паскудства — лише витвір вашої хворої уяви! У вас комплекс пошуку справедливості? Він мучить вас? То й нарікайте на себе! Ви просто дивак!»

Ох, перепрошую вас тисячу й тисячу разів! Я шаленію, задихаюсь, обурююся! Лицеміри! Святенники! Мене ви не спантеличите! Саме через «Подорож» усі напались на мене! Про це я й під сокирою волатиму! Вони просто квітаються зі мною! У найголовнішому, всього й не перекажеш... Ох, як мені надокучила містика! Ну, й життя!

Якби я не був такий знедолений і не мусив заробляти на шматок хліба, то, признаюсь, не розповів би нічого. Таж я лише вшанував шакалів! Хотів бути лагідним... Дбати передусім про пожертви... «Віддай Господу свою лепту!» Я став безталанний, розпрощався з нормальною температурою тіла! Зазнав мук! Переслідувань, цькувань! Потрібні одна, дві, три чудові книжки, щоб доклати мене! Щоб я заскімлив! Я віддав свою лепту. Я був милосердий — отак-то!

Добрі наміри тішать мене... тішили мене... та вже не тішитимуть.

Якби я не був такий знедолений і пригнічений, то не розповів би нічого, надто про свою «Подорож»... «Подорож» — єдина справді лиха книжка з усіх моїх творів. Тепер я розумію себе: в глибинах душі...

Усе почнеться знову! Проби! Ви почувете, як згори, з далечі, з усіх безіменних закутків залунають слова й накази...

Те все ви побачите й скажете мені...

Ох, тільки не думайте, ніби я прикидаюсь. Я не прикидаюсь, я став навіть люб'язнішим.

Якби я не був такий пригнічений, не почувався припертим до стіни, то не писав би нічого...

Це почалося так. Я ніколи нічого не казав. Нічого. Мене змусив розговоритись Артюр Ґанат. Артюр — мій приятель, теж студент і теж медик. Ми здибались із ним на майдані Кліші. Це було після сніданку. Йому кортіло порозмовляти, а я тільки слухав.

— Не стіймо на вулиці, — запропонував він. — Краще ходімо куди-небудь. — Я покірливо ступив за ним; отак усе й почалося. — На терасі, — провадив він далі, — хоч яйця печи, ходімо он туди!

Посідавши, ми побачили, що вулиці пустельні, через спеку навіть машини не їздять. А коли дуже холодно, на вулицях тим паче нема нікого; я навіть пригадую, що він сказав про це:

— Парижани завжди вдають, ніби чимсь заклопотані, а насправді гуляють зранку до вечора, а коли надворі негода, дуже холодно або жарко й прогулянкам зась, їх не видно; всі вони поховалися по кав'ярнях, сьорбають каву з вершками й цмулять пиво. Отак-то! А кажуть, ніби живемо в сторіччя швидкості. Де вона, їхня швидкість? Усе правлять про великі зміни. А які? Насправді нічого не змінюється. Парижани тільки захоплюються собою, та й годі. В цьому теж нема нічого нового. Самі слова, — навіть нових слів не так-то й багато! Одне-два вряди-годи трапиться, та й край...

Гордо вирікши ці банальні істини, ми й далі сиділи в кав'ярні, знічев'я милуючись жінками.

Згодом заговорили про президента Пуанкаре, бо саме сьогодні вранці мала відбутися його інавгурація, далі про виставку хатніх собачок і мало-помалу підійшли до *Le Temps*, газети, в якій написано про те все.

— Ні, це справді чудова газета! — засперечався зі мною Артюр Іанат. — Тільки вона захищає французьку націю.

— Французьку націю й справді треба захищати, бо ж її не існує! — уїдливо відповів я, показуючи, що обізнаний не згірше.

— Отакої! Ні, нація є, і то чудова! — правив Артюр своєї. — Ба більше, це найкраща нація в світі, й хто цього не визнає — просто дурень! — А потім напавсь на мене ще дужче. Я, щоправда, тримався твердо.

— Це неправда! Нація, тобто те, що ти називаєш цим словом, — лише величезне зборисько таких голодранців, як я: замерзлих, каправих, із чиряками та нужею; їх зігнали до купи голод, холод, пошесті та болячки; вони прийшли сюди, переможені, з усіх кінців світу. Далі їм іти нема куди — не пускає море. Ось що таке Франція, отакі французи.

— Бардаму, — сумовито й поважно заперечив Артюр, — таж наші батьки не гірші від нас, нам не слід дорікати їм.

— Маєш слухність, Артюре, тут ти маєш слухність! Ті сповнені ненависті та покори, згвалтовані, окрадені, одурені йолопи й справді не гірші від нас! Ще б пак! Ми не міняємось! Не міняємо ні шкарпеток, ні господарів, ні думок або ж міняємо так пізно, коли вже й сенсу ніякого нема. Ми народжуємось із рабською відданістю і від неї й здихаємо. Ми дармові солдати, герої на весь світ і мавпи, що тямлять розмовляти, але кожне слово — страждання; ми всі — фаворити короля злиднів. Це він володіє нами! А коли нам забракне розуму, він нас душить... Ми щохвилини відчуваємо біля горла його пальці, вони не дають говорити, і треба добре пильнувати, коли хочеш бодай щось проковтнути... Він ладен задушити тебе за абищо! Це не життя.

— Бардамю, є ж і кохання!

— Артюре, кохання — це безмежжя, дароване кожному собаці, а я маю гідність! — відповів я йому.

— Що ж, тоді я скажу, що думаю про тебе! Ти — анархіст, оце й усе!

Гадаю, ви зрозуміли, що Артюр любив мудрувати, тож отакі були його прогресивні думки.

— Атож, я анархіст! І найкраще доведу це молитвою про соціальну помсту, молитвою, яку сам склав. Скажеш, якої ти думки про неї. Називається вона «Золоті крильця». — І я зачитав: «Господь рахує хвилини й шеляги, Господь розпачливий, ласолубний і буркотливий, мов свиня. Оця свиня з золотими крильцями, яка моститься де завгодно, виставляючи черево, щоб його хто почухав, — це він, наш володар. Обіймімося ж, браття».

— Твої одкровення — ніщо проти життя, а я завжди обстоюю усталений порядок і не люблю політики. Коли батьківщина накаже мені пролити за неї кров, я, звичайно, не ухилитимуся й радо зголошусь. — Ось так відповів мені Артюр.

А війна й справді підкочувалася до нас, хоча ми цього й не усвідомлювали. Я відчув, що запаморочилась голова. Наша коротка, але гостра суперечка втомила мене. Крім того, мені стало прикро, бо гарсон, якому я не дав чайових, подививсь на мене як на скупиндру. Під кінець ми з Артюром остаточно замирились. Тепер наші погляди збігалися майже в усьому.

— Так, ти таки маєш слухність, — погодивсь я. — Адже хіба тут заперечиш? Ми всі сидимо на одній величезній галері й щосили веслуємо! Сидимо просто на цвяхах, які давно годилося б витягти! І яку маємо винагороду? Ніякої! Самі канчуки, злидні, брехливі балачки й усякі паскудства. «Ми працюємо!» — стверджують вони. А їхня праця — це найгірше з усього. І ми сидимо в смердючих трюмах, знесилено сапаємо й пріємо так, аж яйця мокрі!

А вгорі, на палубі, під свіжим вітерцем — господарі, ті, хто нічого не робить і тішиться гарними, рум'яними й напахченими жінками, що сидять у них на колінах. Потім нас виводять на палубу. Вони поправляють свої військові кашкети й виголошують промову: «Паскуди, почалася війна. Треба отих негідників, які живуть на батьківщині № 2, взяти на абордаж і потопити їхній корабель. Уперед, вперед! У них на борту є чимало потрібних нам речей. А тепер усі гуртом крикніть, щоб аж луна покотилась: “Хай живе батьківщина № 1!” Нехай вас чують здалеку. А хто найгучніше кричатиме, дістане медаль і цукерочку від Ісуса. Прокляття! А кого не заб'ють на морі, той завжди зможе загинути на суходолі, де смерть набагато проворніша!»

— Аякже, саме так! — потвердив Артюр, якого тепер, здається, було неважко переконати.

Тієї миті повз кав'ярню, де ми сиділи, проходив полк, попереду на коні гарцював полковник, та ще який хвацький і веселий! Побачивши його, я аж підскочив від завзяття.

— Піду побачу на власні очі, як воно там! — крикнув я Артюрові й пристав до полку, став у вояцькі лави.

— Фердінане, ти нічого не зрозумів!.. — розпачливо гукнув мені навздогін Артюр, мабуть, прикро вражений впливом мого героїзму на людей, які сиділи поряд.

Мене трохи розсердило, що він так сприйняв мій учинок, проте я не спинився, ішов нога в ногу з колоною вояків. «Я з ними, я лишусь з ними!» — казав я собі.

— Що буде, те й буде, тьхтію! — ще встиг я гукнути Артюрові, перше ніж полк із полковником та оркестром завернув за ріг. Отак воно тоді й сталося.

Після цього ми йшли ще дуже довго. Вулицям, здавалося, немає кінця, а з терас кав'ярень, привокзальних майданів, з ганків переповнених церков нас гучно вітали цивільні чоловіки та їхні дружини, кидали квіти. Ох, скільки ж у нас патріотів! Згодом патріотів поменшало. Став накра-

пати дощ, привітання лунали чимраз рідше. А далі нас уже ніхто не вітав.

То що, ми zostалися геть самі? Самі лиш колони та шереди? Замовкла й музика. «Зрештою, — сказав я собі, побачивши, як усе обернулось, — тут уже не до жартів. Треба все починати спочатку!» Я спробував тікати. Запізно! Цивільні тихо причинили за нами двері. Нас заманили до пастки, мов мишей.

Коли потрапив у військо, застряєш там надовго. Спершу нас посадили на коні, а потім, два місяці не даючи спшитись, поставили на ноги. Мабуть, коні обходились надто дорого. Одного ранку полковник не міг знайти свого огира — ординарець подався на ньому бозна-куди, певне, туди, де кулі дзижчали на так часто, як посеред дороги. Бо саме там зупинилися ми з полковником, якраз посеред дороги: я тримав планшет, а він писав на ньому накази.

Удалині на цій самій дорозі ледь видніли дві чорні цятки, що, як і ми, стояли посередині, але то були німці, що вже хвилин п'ятнадцять випускали по нас набої.

Полковник, певне, знав, чого вони стріляють, німці, можливо, теж, а от я, признаюся, не знав. Хоч як далеко зазираючи в пам'ять, я не міг пригадати, щоб бодай коли-небудь заподіяв німцям якесь зло. З ними я завжди був люб'язний і чемний. Німців я трохи знав, а хлопчиком навіть ходив до німецької школи в околицях Ганновера. Тоді й розмовляв їхньою мовою. Разом із купою галасливих бовдурів із водявими, злодійкуватими, немов у вовчєнят, очима я після школи ходив до недалекого лісу лапати дівчат, стріляти з арбалета й пістолета, який тоді можна було придбати десь за чотири марки. Ми цмулили підсолоджене пиво. Але відтоді й дотепер, коли німці стоять серед шляху й стріляють у наші черепки, навіть не спробувавши підійти й заговорити, між нами пролягла не просто відстань, а прірва. Так, змінилося багато.

Війна, зрештою, — це єдине, чого несила зрозуміти. Так далі не можна.

Може, з людьми сталось якесь дивне перетворення? Метаморфоза, якої я зовсім не відчув?.. Та хіба я міг її відчутти? А проте, хоч як намагаючись збагнути, чому люди стали значнацька звіриною, мені ще дужче з неймовірною, нелюдською силою кортіло втекти від війни, бо все раптом видалось наслідком величезної помилки.

«У такій ситуації, — міркував я згодом, — нічого не вдієш, треба тільки тікати...»

Повз нас у гарячому літньому повітрі за два міліметри, може, за міліметр від скронь бриніли одна за одною довгі сталеві нитки, що їх натягали кулі, прагнучи заподіяти нам смерть.

Я ніколи не почувався таким непотрібним, як тоді під кулями й палючим сонцем. Мене ніби виставили на глум усьому світові.

Тоді мені минуло лише двадцять років. Удалині видніли покинуті ферми, порожні, незамкнені церкви: здавалось, ніби селяни на цілий день кинули свої хутори, подавшись на храм до далекого села, а все своє майно — левади, вози з задертими голоблями, лани, огорожі, шляхи, дерева, корів і навіть одного пса на ланцюгу — доручили нам. Мовляв, щоб ми, поки немає господарів, спокійно робили все, що нам заманеться. Який шляхетний учинок. «Та все ж, — міркував я, — якби ці люди нікуди не зникали, якби жили тут і досі, ми б не поводитись отак брутално! Отак ницо! В них на очах ми просто не посміли б!» Проте ніде нікого — ніхто нас не присоромить. Є тільки ми, немов молодята, які, коли гості розходяться, беруться до сороміцтва.

А сховавшись за дерево, я подумав: було б добре побачити Деруледа, що про нього я стільки чув: нехай би він розказав мені про свій стан, коли куля влучила йому просто в черево.

Німці, попригинавшись до землі, стріляли затято, але стрільці з них були кепські. Зате набоїв, здається, мали доволі, мабуть, повнісінькі патронташі. Війна, звісно, й не думала кінчатись! Наш полковник — кажімо ж правду — засвідчував дивовижну хоробрість. Під кулями, серед шляху він походжав уздовж і впоперек так невимушено, немов, лише трохи нетерпеливлячись, чекав приятеля на вокзальному пероні.

Слід сказати, місцевість попервах видавалась мені огидною, нагонила сум, довкола розкинулись нескінченні багровиська, стирчали будинки, назавжди покинуті людьми, тяглись дороги, що не вели нікуди. А коли додати ще й війну, ставало просто нестерпно. Зненацька обабіч дорожнього насипу зв'язвся вітер, із тополь зашелестіло, посипалось листя, приглушивши виляски пострілів. Ті солдати знай промахувались, проте, обступивши нас тисячами смертей, немов зодягли нас у саван. Я не смів ворухнутися.

Наш полковник, мабуть, справжній виродок. Та він гірший від собаки й, певне, навіть не уявляє собі власної смерті! Водночас я збагнув, що отаких сміливців у нашій армії багатенько, і, мабуть, у ворожій армії теж. І хто його знає скільки. Один, два, а може, кілька мільйонів?

І тут мій страх обернувся в паніку. Бо з такими людьми це пекельне безглуздя може тривати нескінченно... Чому вони не зупиняться? Гостріше, ніж тієї хвилини, я ще ніколи не відчував приреченості і людства, і світу.

«Невже на всій землі боягуз тільки я? — думалося мені. — Який жаж!.. Невже лише я загубився серед двох мільйонів безумних, нестримних, озброєних до зубів шаленців? Шаленців у касках і без касок, без коней, вони горлають, кричать, стріляють, посідавши на мотоцикли й автомашини, крадуть і змовляються, стають навколішки, плазують, марширують, гарцюють і галасують; ці шаленці замкнені на землі, мов у карцері, щоб усе на ній знищити: Німеччину, Францію,

континенти — все, що дихає; вони скаженіші за псів і навіть обожнюють свій сказ (до чого ще не дійшли собаки), вони в сто, в тисячу разів скаженіші, ніж тисяча псів, і не меншою мірою паскудніші! От люди! Атож, тепер я остаточно збагнув, що долучився до апокаліптичного хрестового походу.

Можна мати невинність не тільки в чуттєвих насолодах, а й у царині страху. Хіба я міг здогадатись про цей страх, коли покинув майдан Кліші? Хіба можна було передбачити, ще не потрапивши на фронт, скільки бруду зачалось у героїчній і ледачій людській душі? А тепер я беру участь у масовій гонитві, біжу до спільної смерті, стрибаю у вогонь... Ці думки здавна жеврили в глибинах моєї душі і тепер провалилися назовні.

Полковник і далі незворушно ходив по дорозі, я бачив, як йому весь час підносять депеші від генерала, він їх одразу розпечатував і неквапно читав під кулями. Невже в жодній з них нема наказу зупинити це жажіття? Хіба не пишуть йому згори, що він схибив, скоїв жажливу помилку, нічого не зрозумів, що його ошукано, що йшлося про сміховинні маневри, а не вбивства? Таки ні. «Полковнику, чиніть так і далі, ви на правильній дорозі», — пише йому, мабуть, наш начальник, командир дивізії генерал Антрей, від якого що п'ять хвилин полковник отримує конверти, хоча зв'язківець чимраз зеленіший від переляку. Цього хлопчину я б назвав своїм побратимом по страху! Щоправда, часу на братання ми не мали.

Тож, виходить, ніхто не помилився? Отже, стріляти, навіть не дивлячись куди, не заборонено? І можна стріляти, не боячись, що на тебе нагрімають? Навпаки, стрілянину вшановують, поважні добродії навіть заохочують до неї — як і до лотерей, заручин, ловів!.. Що тут удієш? Я нараз зрозумів суть війни. Я втратив невинність. Слід опинитись із війною сам на сам, у ситуації, як моя теперішня, щоб добре роздивитися ту паскуду анфас і в профіль. Між нами і людь-

ми, що навпроти, розпалили війну, і тепер усюди горить! Немов струм між двома вуглинами дугової лампи. І ті вуглини не гаснуть! Туди потраплять усі, й полковник, дарма що відважний, теж; коли струм із того боку проб'є йому груди, його тіло спечеться не гірше від мого.

Є чимало способів постати перед своїм смертним вироком. Ох, який же я йолоп, тієї миті я б, мабуть, усе віддав, щоб опинитися не на фронті, а у в'язниці! Чому, скажімо, я був такий сліпий і нічого ніде не вкрав, коли ще мав час для крадіжок? Я ні про що не думав! З в'язниці виходять живими, а з війни — ні. А все інше — самі слова.

Якби я принаймні мав час, та його вже не було! А тут нема чого красти! Як було б добре, казав я собі, в невеликій тихій в'язниці, де не літають кулі. Не літають узагалі! Я знав таку в'язницю, її завжди осявало сонце. Часом я мріяв про неї: це в'язниця неподалік від Сен-Жерменського лісу; я знав її дуже добре й колись часто ходив повз неї. Як я змінивсь відтоді! Тоді був малий і та в'язниця лякала мене. Адже я ще не знав людей. А тепер уже ніколи не повірю ні їхнім словам, ні думкам. Бо завжди треба боятися людей, тільки людей, більш нікого.

Як довго тягтиметься безумство? Коли нарешті, знесилвшись украй, ці потвори зупиняться? Як довго може тривати такий напад шаленства? Кілька місяців? Кілька років? Скільки? Може, доти, поки загине весь світ, щезнуть усі божевільні? Всі до одного? Навколишні події обернулись для мене тяжким розпачем, і я вирішив покласти на карту все, вдатися до останнього, вже крайнього засобу, спробувати самому зупинити війну! Принаймні на тому клапті землі, де я стояв.

Полковник походжав за два кроки від мене. Я надумав побалакати з ним, хоча ще ніколи не звертався до нього. Треба наважитись. Таж отут, під кулями, майже нема чого втрачати. «Чого ви хочете?» — запитає він, як я уявляв собі, вра-

жений моїм несподіваним звертанням. Я тоді викладу свої погляди на війну. Тоді з'ясується й те, що сам він про неї думає. Адже головне — зрозуміти, пояснити життя. А вдвох зрозуміти його легше, ніж самотужки.

Я вже був намірився ступити цей вирішальний крок, та тієї ж миті, пригинаючись і заточуючись, до нас підскочив піший вершник (так тоді говорили), тримаючи в руці, мов візантійський полководець Велісарій, перекинуту каску; забреханий, він тремтів усім тілом і був ще зеленіший на виду, ніж попередні посланці. Вершник щось бурмотів і корчився, наче вийшов з могили і його страшенно нудило. Отже, ця примара також не любить куль? Невже і він такий видющий, як я?

— Що це? — гостро запитав полковник, невдоволений, що йому заважають; його очі мов пропікали прибульця наскрізь.

Побачивши жалюгідного, на смерть переляканого вершника в такій нестатутній формі, полковник розлютився. Він узагалі не любив переляканих. Це ж річ очевидна. Крім того, каска в руці, перекинута, мов капелюх, роздратувала ввесь наш полк, що мав іти в наступ, поривався в бій. Здавалося, ніби цей піший вершник смиренно вітає війну, зупинившись у неї на порозі.

Відчувши на собі гнівний погляд, посланець затремтів і виструнчився, його мізинці, як і треба в такій позиції, лягли на бічні рубці штанів. Застигши край насипу, він і далі хитався, по його шиї горохом котився піт, а зуби так цокотіли, що зв'язківець аж повискував, мов цуцик уві сні. Годі було розібрати, чи він збирається говорити, чи просто плаче.

Німці, присівши на далекому кінці шляху, саме поміняли своє знаряддя: цим дурисвітам заблаглось кулемета. Почулася тріскотнява, немов хто один за одним ламав цілі коробки сірників, і навколо нас задзижчали рої несамовитих, кусливих, мов оси, куль.

Зв'язківець, проте, нарешті таки заговорив і проказав одним духом:

— Пане полковнику, вбито сержанта Баруса!

— Ну то й що?

— Пане полковнику, його вбили, коли він шукав фургон із хлібом на дорозі в Етрап.

— Ну то й що?

— Його розірвав снаряд!

— Господи, ну то й що?

— Оце й усе...

— Усе?

— Так, пане полковнику, все.

— А хліб? — запитав полковник.

На цьому розмова й скінчилася, бо я добре пригадую, що він лише встиг промовити «А хліб?». А потім сталося. У повітрі враз шугнуло полум'я і гримнуло. Гримнуло так, що раніше я б ніколи не повірив, що такі звуки існують. Мені засліпило очі, заткнуло ніс, рот і вуха; здалося, ніби це вже смерть, ніби я сам обернувся в гуркіт і полум'я.

Та ні, вогонь щез, у голові ще довго гуло, а руки й ноги трусилися так, ніби хто ззаду їх посмикував. Здалося, наче мені повідривало кінцівки, а проте ось вони. Ядучий дим іще довго роз'їдав очі, сірчаний сморід порошу довго крутив у носі, немов хто заповзвся труїти бліх і блощиць усього світу.

Я відразу подумав про сержанта Баруса, якого нібито вибухом рознесло на шматки. То була добра для мене звістка. Тим ліпше! «Тепер у полку бодай на одного паскуду стало менше!» — подумав я. Сержант намірявся послати мене під трибунал, бо я, бач, поцупив бляшанку консервів. «Кожен воює по-своєму!» — сказав я собі. Треба признатися: коли йдеться про таких паскуд, війна подеколи стає в неабиякій пригоді! В полку я знав ще трьох або чотирьох негідників, яким залюбки допоміг би наскочити, як Барус, на снаряд.

А от на полковника я не був лихий. А проте він загинув. Попервах я цього й не бачив. Вибухом його віджбурнуло на край насипу, він немов потрапив в обійми зв'язківця, якого теж спіткала смерть. Вони обійнялися на мить, що стала їм вічністю, тільки вершник був тепер безголовий, шия кінчалась отвором, де, мов варення в каструлі, булькала кров. Полковникові вирвало живіт, його обличчя скривилося. Мабуть, коли вдарило, йому було дуже боляче. Тим гірше для нього! Якби він сховався, коли пролетіли перші кулі, був би тепер живий.

З обох тіл цебеніла кров. Обабіч дороги знову й знову вибухали снаряди.

Я покинув те місце без вагань, украй задоволений, що трапився такий привід для втечі. Навіть щось стиха наспівував і похитувавсь усім тілом, ніби провеслував кілька годин і мені затерпли руки й ноги. «Всього один набій! Хай там як, однісінький набій швидко залагоджує геть усе, — думав я. — Ти ба яка сила! — приказував я подумки. — Ти ба яка сила!..»

Удалині на дорозі не було вже нікого. Німці пішли. Проте той вибух швидко навчив мене, що треба рухатися, ховаючись поза деревами. Я квапився добігти до табору, щоб дізнатися, чи не вбито під час розвідки ще когось із нашого полку. «Тут, певне, теж є добрі способи потрапити до в'язниці!» — втішав я себе. Вряди-годи клапті ядучого диму чіплялися за груддя. «Може, всі вже загинули? — питав я себе. — Якщо вони нічого не хочуть розуміти, то хай би їх повбивало якнайшвидше, це було б вигідним і корисним... Якби таке сталося, війна б одразу скінчилась... Ми повернулися б додому. Може, пройшлися б тріумфальним маршем по майдану Кліші. Звичайно, один або двоє — ті, хто виживе! Ох, як хочеться!.. І щоб за генералом ішли дужі й гарні хлопці, решта нехай гине, як полковник... як Барус... як Ванай — це одна паскуда. Нас нагородять, нас завітчають, ми пройдемо під Тріумфальною аркою. А в ресторанах з нас нічого не

братимуть, ми вже ніколи ні за що не платитимемо! «Таж ми герої! — скажемо ми, коли подадуть рахунок. — Оборонці Вітчизни!» І цього буде досить! Ми розплатимось французькими прапорцями!.. Офіціанти не тільки не братимуть з нас нічого, а ще й наділятимуть грошима, цілуючи на прощання. Ото буде життя!»

Біжучи, я помітив, що з плеча в мене капає кров, але не дуже, звичайна подряпина. Отже, воюватиму й далі.

Знову став накрапати дощ, фламандські поля вкрилися брудними калюжами. Я довго йшов і нікого не бачив, тільки вітер віяв у полі, а згодом таки визирнуло сонце. Не знати звідки беручись, уряди-годи, протинаючи сонце й повітря, вслід мені летіли веселі кулі, заповзявшись убити мене серед тієї самотності. Навіщо? Присягаюсь, ніколи, навіть якщо проживу ще сто років, я не гулятиму серед лук і нив.

Ідучи куди очі світять, я пригадував учорашню церемонію. Те діялось у полі, на схилі пагорба. Полковник гучним голосом напучував полк. «Наберіться духу! — казав він. — Наберіться духу! Хай живе Франція!» Коли бракує уяви, помирати вкрай легко, а коли вона є — дуже тяжко. Така моя думка. Ще ніколи я не усвідомлював так багато за однісіньку мить.

А полковник ніколи не мав уяви. У цьому й криється причина його нещастя, а надто нашого. Невже в усьому полку тільки я здатен уявити собі власну смерть? Краще вмерти колись пізніше... Років через двадцять... Навіть через тридцять... А може, й пізніше, — тільки б не гинути отут, не їсти фламандську багнюку, та ще й не просто ротом, а пащею, роздертою вибухом аж до вух. Хіба людина не має права на власну думку про свою смерть?

Але куди мені йти? Просто вперед? Показавши ворогові спину? Якби польова жандармерія схопила мене під час цієї мандрівки, то, гадаю, своє я б дістав. Ще сьогодні ввечері мене без великих церемоній засудили б у першому-ліпшому

класі якоїсь покинутої школи. Тут повно таких занедбаних шкіл. Зі мною погралися б у правосуддя, як часом граються діти, коли в класі немає вчителя. Біля дошки розсадуться унтери, а я в наручниках стоятиму перед партами. А вранці мене розстріляють, усадять рівно дванадцять куль. Що тоді?

Думками я знову повернувся до полковника, сміливого вусаня в кірасі й касці, що гуляв під кулями і снарядами; його можна було б показувати в мюзик-холі, і публіки було б стільки, що не вмістилася б і в залі «Альгамбра», — полковник затьмарив би навіть Фрагсона, який під ту добу тішився величезною популярністю. Ось про що я думав. «Позбувайтесь духу!» — думав я.

За кілька годин обережної ходи я нарешті побачив на хуторі наших вояків. То був аванпост, там розмістився всього один ескадрон. У них, виявляється, жодного забитого! Всі живі! А я приніс їм новину. «Полковника вбито!» — закричав я, тільки-но підійшов ближче. «Полковників ніколи не бракує!» — відрубав мені капрал Пістій, що був начальником караулу й очолював наряд.

— А поки нам пришлють нового полковника, піди, хлопче, з Ампуєм і Кердонкуфом по м'ясо, візьміть кожен по два мішки, роздають он там, за церквою. Оно її видно... Глядіть, щоб вам не дали самих кісток, як учора, й покваптеся, мерзотники, повернутись у табір іще до ночі!

Отже, далі ми пішли вже втрьох.

«Більше я їм нічого не розкажу», — казав я собі ображено. Збагнув, що таким паскудам не варто розповідати про драму, яку мені довелося бачити, це просто пропаще діло! Надто пізно, щоб їх отаке ще цікавило. А тиждень тому моєї оповіді про смерть полковника, певне, надали б у газеті чотири колонки, ще й умістили б моє фото. Які мерзотники!

М'ясо для всього полку розподіляли на сухому моріжку — тільки вишні бодай трохи ховали його від спекотного серпневого сонця. На мішках, брезентах і просто на траві ле-

жали гори тваринних тельбухів, жовтаво-білі грудки жиру, купи баранячих туш із безладно наверганими нутрощами, кров вигадливими струмочками стікала в довколишню зелень. На дереві висів цілий бугай, розрубаний навпіл, і на нього досі накидалися з ножами чотири полкові різники. Солдати, що прийшли по м'ясо для своїх підрозділів, люто сварилися між собою, бо ніхто не хотів брати жиру, а надто — нирок; усюди, як і завжди в таких випадках, дзижчали мухи — такі великі й співучі, що скидалися на маленьких птахів.

Усюди кров, її калюжки в траві зливалися, ширшали й неначе вагались, куди їм текти далі. Трохи віддалік доколювали останню свиню. Чотири солдати й різник уже сперечалися, кому дістануться тельбухи. Хтось крикнув:

— Паскудо, це ти вчора вкрав вирізку!

Прихилившись до дерева, я ще встиг двічі або тричі поглянути на цю різанину і раптом виблював, блював болісно й довго, аж поки зомлів.

До табору мене донесли на ношах, але, скориставшись нагодою, поцупили мої обидва руді мішки.

Я прочнувся, почувши, як капрал знову напавсь на мене з лайкою. Війна ще не скінчилася.

У житті трапляється всіяке: наприкінці того самого місяця серпня я теж став капралом. Разом зі ще п'ятьма солдатами мене часто посилали як зв'язківця в розпорядження генерала Антрея. Цей командир був невисокий на зріст, мовчазний і на перший погляд не здавався ні жорстоким, ні героїчним. Але його годилось стерегтися... Над усе генерал полюбляв зручності. Він без упину дбав про них і, дарма що ми понад місяць відступали з боями, лаявсь на всі заставки, коли після денного переходу в кожному новому таборі ординарець не знаходив йому чистої постелі й пристойної кухні.

Начальникові штабу з його чотирма нашивками це не-настанне догоджання командирові завдавало неабияких прикрощів. Забаганки генерала Антрея просто драгували. Надто через те, що сам начальник штабу аж пожовк, страждаючи від гастриту й запертя, тож їжа нітрохи не тишила його. Та йому, однак, доводилося сидіти за генеральським столом, їсти варені яйця і слухати через них нарікання командира. Мовляв, ти військовий чи ні. Проте до нього я не пройнявся співчуттям, бо як офіцер він був страшений зануда. Тож так йому й треба. Плентаючи до самого вечора з пагорба на пагорб, по люцернах і моркві, ми зрештою зупинялися, щоб наш генерал міг спочити. Для нього шукали тихе, добре захищене село, де ще не було війська, а якщо в селі вже отаборились якісь частини, їх звідти чимшвидше виводили, радше виганяли просто в поле, навіть коли солдати вже поскладали рушницю в піраміди.

А в селі розташовувався тільки штаб, штабні коні, каністри, валізи і, звичайно, паскуда-комендант. Його звали Пенсон, комендант Пенсон. Сподіваюсь, він уже сконав, і то не тихою смертю, та за часів, про які я розповідаю, Пенсон був здоровий, мов бугай. Щовечора він збирав усіх зв'язківців і читав нам казань, щоб ми як слід розуміли ситуацію й перейнялися завзяттям. Нас, що цілісний день тяглися за генералом, він посилав на край світу! З коня! На кінь! З коня! На кінь!.. Отак то сюди, то туди ми розносили його накази. Після того нас, бідолах, хоч одразу в могилу кидай. Так було б краще для всіх.

— Забирайтесь під три чорти! Ідьте у свій полк! Розбігайтесь! — горлав він.

— А де наш полк, коменданте? — запитували ми.

— У Барбаньї.

— А де те Барбаньї?

— Он там!

Там, куди він показував, була, як і всюди, тільки ніч, безмірна ніч, що за два кроки від нас закривала світ і де годі було щось розгледіти, крім вузького, мов язик, утинка дороги.

А ти пхайсь на край світу і шукай те Барбаньї! На пошуки Барбаньї треба було послати принаймні цілий ескадрон. І то відчайдушних сміливців! А я й на дрібку не був сміливцем, та й узагалі не розумів, чого я повинен бути сміливим. Звісно, я менше за всіх прагнув знайти те Барбаньї, про яке й сам Пенсон говорив навмання. Мені здавалося, ніби мене брутальною лайкою спонукають до самогубства. Але людина або має бажання накласти на себе руки, або не має його зовсім.

Про ніч, таку темну, що, здавалось, випростай руку — і не побачиш пальців, я знав тільки одне, але те знання було непохитне: ніч сповнена багатоликої та невгамовної жадо-би вбивства.

Той горлань-комендант, тільки-но смеркало, неодмінно посилав нас на смерть, принаймні досить часто. Іноді ми мляво опиралися, вдавали нетямущих, то так, то сяк чіплялися за табірний затишок, але зрештою, коли в темряві вже щезали дерева, а вечерея для генерала була готова, доводилося коритись і вирушати на пошуки смерті.

Ми їхали навмання, і все залежало від випадку. Часом знаходили свій полк і те Барбаньї, а часом ні. Здебільшого знаходили вже по тому, як нас обстрілював власний сторожовий ескадрон. Доводилося пояснювати, хто ми, а потім нас мало не всю ніч змушували до всілякої роботи: ми носили незліченні мішки вівса, відра з водою і слухали лайку, що прибивала нас ще дужче, ніж важкий сон.

Уранці ми, зв'язківці, всі п'ятеро, знову вирушали вперед шукати притулку для генерала Антрея, щоб і далі тривала війна.

А здебільшого ми вночі не знаходили полку й чекали ранку, кружляючи незнайомими дорогами навколо поки-

нутих сіл та хуторів, обминаючи підозрілі гайки: ми боялися наскочити на німецький патруль. Адже треба десь перебути ніч, дочекатися ранку. Але всіх небезпек однаково не уникнеш. Відтоді я добре розумію, як мають почуватися зайці, коли їх полюють. Отже, співчуття часом породжують най-несподіваніші причини.

Якби комендантові Пенсону сказали, що він нищий, богузливий убивця, це стало б для нього несказанною втіхою, — він мав би нагоду розстріляти нас руками капітана жандармерії, що ні на п'ядь не відступав від нього і тільки й думав про розстріли. Отож ворогами капітана жандармерії були аж ніяк не німці.

А нам кожної з тих безглузвих ночей, що тяглися нескінченною валкою, доводилось уникати засідок, нас живила дедалі слабша надія повернутись додому; ми знали: повернувшись, ми вже ніколи не забудемо, що відкрили новий вид людини, вона збудована точнісінько так, як ви або я, але набагато кровожерніша, ніж крокодили та акули, що плавають під водою з роззявленими пащами навколо кораблів, які скидають у відкритому морі неподалік від Гавани покидьки й тухле м'ясо.

Найбільше лихо загалом полягає в тому, що ми забуваємо, а надто забуваємо те, від чого гинемо, гинемо, ніколи не спромагаючись збагнути, які паскудні люди. Коли стоїш на краю ями, не варто прикидатися надто розумним, а тим паче — забувати, що слід розповісти все, до решти розкрити побачену людську ницість, а вже потім замовкати й лягати в могилу. Такого завдання людині вистачає на все життя.

Я б охоче кинув акулам на поживу коменданта Пенсона вкупі з його жандармами, щоб вони нарешті навчилися жити; крім того, кинув би ще й свого коня, щоб бідолаха не мучився, бо замість спини в нього були дві криваві, кожна завбільшки як дві долоні, виразки під сідлом, патьоки гною

тяглися по боках аж до гомілок. А йому ж доводилось бігати клусом... Від того клусу коняку мало не тіпало. Все-таки коні набагато терплячіші за людей. Біжучи, кінь аж заточувався. Його можна було тримати тільки надворі. В стайні виразки так смерділи, що ми задихалися. Коли я сідав верхи, це завдавало йому такого болю, аж він присідав, немов чемно вклоняючись мені, а живіт йому опускався до самих колін. Тож я сідав неначе на віслюка. Слід признатися — так було набагато зручніше. Бо ми й самі дуже втомлювались, носячи крицевий обладунок на голові та грудях.

У вибраному для нього будинку генерал Антрей чекав вечері. Стіл уже був накритий, лампу поставлено.

— Геть звідціля, клятї душі! — як завжди, гримнув на нас Пенсон, підносячи ліхтаря аж під наші носи. — Зараз сядуть за стіл! Скільки разів вам казати! Забирайтеся чимшвидше, нікчеми!

Коли він, запінившись від люті, отак гнав нас на смерть, на його блідім, аж прозорім обличчі проступав слабенький рум'янець.

Часом перед нашим відходом генеральський куховар устигав дати нам кілька ласих шматочків, бо генерал мав чим напихатися досхочу, за статутом на нього одного припадало сорок солдатських пайок! Генерал був чоловік немолодий і, мабуть, готувався до відставки. Ходячи, він підгинав коліна. І, певне, фарбував собі вуса.

Вени на його скронях, — а коли він сидів під лампою, їх було добре видно, — звивалися, мов Сена в Парижі. Розповідали, нібито генерал має незаміжніх дорослих доньок, таких самих бідних, як і він. Може, саме через гнітючі думки про їхню долю генерал був такий дріб'язковий і буркотливий, мов старий собака, якого, вигнавши з дому, позбавили звичного затишку і який усюди, де йому відчиняють двері, прагне знайти втрачений кошик з теплою підстилкою.